

пальчатої фибули, на котрій уже после ее изготовления была выбита надпись. Букви греческого алфавита использованы здесь для записи слов не на греческом, а на каком-то ином, возможно, славянском языке.

А. О. КОЗЛОВСЬКИЙ

**Нові дослідження
давньоруського поселення
в Дніпровському Надпоріжжі**

Давньоруські пам'ятки в Надпоріжжі почали досліджуватись в 1927 р. Дніпробудівською експедицією, організованою у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу¹. В наступний час кілька пам'яток давньоруського часу було відкрито далі на північ. У 1932—1945 рр. А. Добровольський на Ігреньському півострові (останній зараз входить у межі м. Дніпропетровська) виявив залишки давньоруського часу у вигляді господарських ям та поодиноких знахідок речей. Деякі ями було досліджено². Під час робіт Степової неолітичної експедиції під керівництвом Д. Я. Телегіна в 1974—1976 рр. у цьому місці розкопано давньоруське житло, два поховання, а також знайдено у культурному шарі значну кількість давньоруських матеріалів. 1978 р. тут працював загін експедиції «Славутич-2», який розкопав п'ять жител, господарську яму і два поховання. Загалом на цей час розкрито близько 540 м² площі поселення і досліджено шість жител, господарську яму, а також чотири поховання.

Поселення розташоване на лівому березі Дніпра, в місці впадіння у нього р. Самара. У давнину тут був великий острів, а в наш час він являє собою півострів, вкритий піщаними дюнами.

Культурний шар простежується на відстані 500—600 м. шарина поселення зараз становить 40—50 м. Значна його частина зруйнована водами Дніпра. Якогось певного порядку в розміщенні жител не зафіксовано, хоч можна в певній мірі виділити окремі групи, розташування яких, мабуть, залежало від рельєфу місцевості.

Житло № 1 мало майже квадратну форму і розмір 3,8 × 3,6 × 3,7 × 3,5 м. Долівка залягала на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. Стінами житло було орієнтоване по лівій південній захід — північний схід (рис. 1, 1). По кутах у ньому виявлено 4 стовпові ями глибиною 0,15—0,3 м від рівня підлоги і діаметром 0,25—0,4 м. Глинобитна піч, що стояла в західному кутку, була споруджена на останці розміром 1,4 × 1,6 м, висота від рівня долівки 0,5 м. Від печі зберігся черинь, округлий в плані, розміром 1,2 × 1 м, а також залишки склепіння висотою до 0,15 м і такої ж товщини. Поряд розташовувалась переддільна яма (0,9 × 0,6 × 0,4 м). У заповненні житла знайдено значну кількість фрагментів кераміки, уламків скляних браслетів, виробів з металу, залізні шлаки, багато грудок печини, білої глини, кісток тварин і риб, а також риб'ячої луски. У верхніх шарах заповнення виявлено мармурову оброблену плиту і уламки цегли.

Житло № 2 розкопано за 56 м на південь від попереднього. Воно майже квадратної форми, розмір 3,2 × 3 × 2,8 × 3 м. Долівка заглиблена на 2,7 м від сучасної поверхні. Будівля була орієнтована стінами по сторонах світу з незначним відхиленням (рис. 1, 2). У кутках житла наявні стовпові ямки глибиною 0,18—0,4 м, діаметром 0,2—0,3 м.

¹ Добровольський А. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану року 1927.— Збірник Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею, т. 1. Дніпропетровськ, 1929, с. 63.

² Добровольський А. Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. у Надпоріжжі.— АП УРСР, 1949, т. 1, с. 91—92.

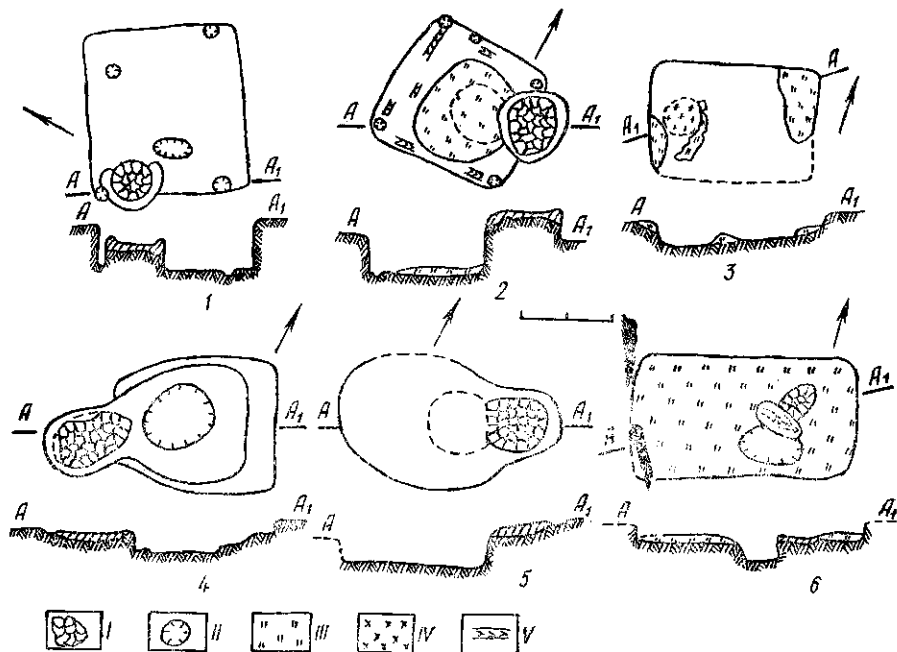

Рис. 1. Плани та профіль жител:

1 — житло № 1; 2 — житло № 2; 3 — житло № 3; 4 — житло № 4; 5 — житло № 5; 6 — житло № 6. I — черинь; II — яма; III — глина; IV — вуглики; V — дерево.

Вздовж усіх стін вдалось простежити залишки дерев'яних конструкцій у вигляді частково обпалених дощок. Уздовж північної стіни, звернутої до річки, за 0,5 м від кутового стовпа зафіксовано невиразну ямку від стовпа глибиною до 0,1 м, діаметром 0,25 м. Можливо, тут був вхід до житла.

У східній стіні, ближче до північно-східного кута, виявлено залишки глинобитної печі, черинь якої, розміром $1,3 \times 1,2$ м, був на 1,2 м вище долівки. Таку висоту можна пояснити лише наявністю двох різночасних жител, причому долівка пізнішого з них вища, ніж попереднього. Під черенем простежено культурний шар, тотожний заповненню житла. Це могло статися лише у випадку, коли піч була споруджена не на материковому останці, а на якійсь дерев'яній основі. Склепіння печі повністю зруйноване, в конструкцію її входило також каміння (кілька гранітних уламків із слідами дії вогню знайдені на рівні печі). Піч кілька разів ремонтувалась, черинь підмазувався не менш як тричі. Долівка житла в центрі зберегла сліди підмазування жовтою глиною товщиною від 2,5 до 8 см.

Найбільша кількість знахідок містилась у заповненні житла. Це уламки посудин, зокрема невеликої мисочки біконічної форми, кераміка з поливою, уламки скляного посуду і браслетів, вироби з металу, уламки жорен, кістки тварин і риби, у тому числі кістки і ріг із слідами обробки, кілька фрагментів залізного шлаку, печина, вуглики.

Житло № 3, розташоване на південний захід від невеликої западини, яка перерізає поселення, мало прямокутну форму і було орієнтоване за сторонами світу з незначним відхиленням. Північно-західний кут його зруйнований рікою. Розмір житла становив $3,8 \times 2,3$ м, глибина від рівня сучасної поверхні 1,7 м (рис. 1, 3). Біля східної і західної стінок простежено завали білуватої глини, можливо, від стін будівлі. Ямок від стовпів не виявлено. Ближче до північно-східного кута була вогнищева яма діаметром 1 м, глибиною до 0,2 м. Подекуди вона оточена глиняним валиком висотою 0,15 м, а в одному місці

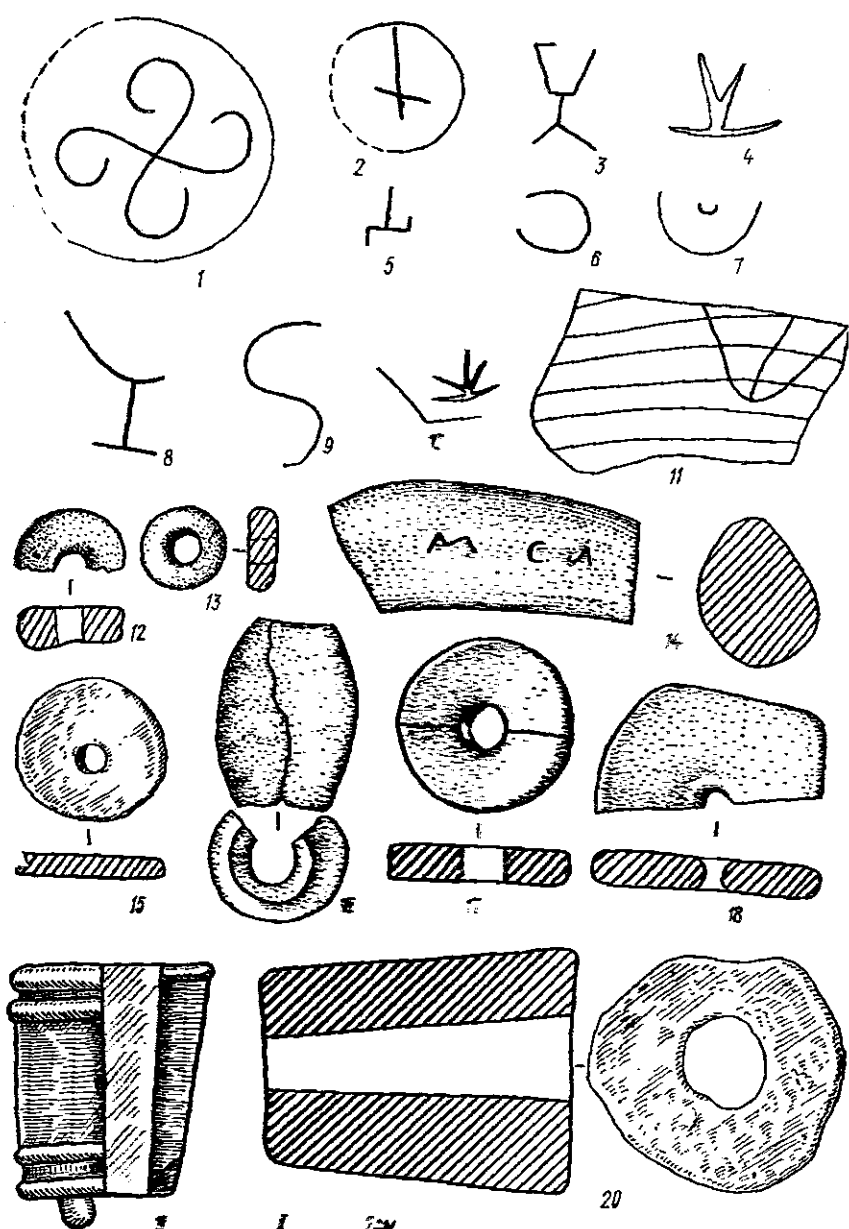

Рис. 2. Керамічні та металеві вироби з поселення:

1-10 — клейма на донцях керамічного посуду; 12, 13 — шиферні прясла; 11, 14 — фрагменти амфор з графіті; 15 — шиферне прясло; 16 — керамічне грузило; 17 — керамічне прясло; 18 — загострене для шпатель; 19 — трубчастий замок; 20 — виріб із свинцю.

обмежувалась опаленим камінням. Яма заповнена вуглинками і шматками печини. Заповнення житла насичене фрагментами кераміки, глиняними виробами, уламками скляних браслетів і скляного посуду, предметами з металу, кістки. Знайдені також уламки кам'яних жорен і точильних каменів. Особливу увагу привертає значна кількість рибальського знаряддя: гачок, глиняні та свинцеві грузила, а також багато риб'ячих кісток і луски (рис. 2, 16).

Житло № 4 відкрито за 13 м на південь від попереднього. Воно підпрямокутної форми, з дуже заокругленими кутами, орієнто-

ване по лінії північний схід — південний захід. Розмір його $3,5 \times 3$ м, глибина від сучасної поверхні $1,6—1,7$ м (рис. 1, 4). Вздовж північно-східної стіни збереглося підвищення, яке мало ширину до $0,7$ м і висоту від долівки близько $0,3$ м. Можливо, це залишки лавки. Піч, розміщена біля північно-західної стіни, була винесена за межу житла. Від неї зберігся черінь розміром $1,45 \times 1,1$ м, висотою від рівня долівки $0,5$ м. Піч споруджена на дерев'яній основі, як і в житлі № 2. В конструкцію її також входили камені. Перед нею виявлена передпічна яма ($1,6 \times 1,5 \times 0,2$ м), де було кілька обпалених каменів.

У заповненні житла знайдено численні фрагменти кераміки, виробів з кістки, каменю, уламки скляних браслетів і скляних посудин, а також кістки тварин та риб.

Житло № 5 розташоване поруч з описаним вище, на південний схід від нього. В плані воно мало неправильно овальну форму, розмір $4,7 \times 2,9$ м, долівка залягала на глибині $1,5—1,65$ м від рівня сучасної поверхні. Житло було орієнтоване по лінії північний схід — південний захід (рис. 1, 5). Піч стояла біля північно-східної стінки і теж була винесена за межу житла. Від неї залишився черінь розміром $1,2 \times 1,3$ м, висотою від долівки $0,6—0,7$ м. Оскільки культурний шар під черенем тотожний заповненню житла, то піч, імовірно, була споруджена на якійсь дерев'яній конструкції. Біля печі простежено залишки передпічної ями розміром $1,4 \times 1,5 \times 0,15$ м. Житло № 4 збудовано пізніше житла № 5 і частково прорізало його з північно-західного боку.

У заповненні містилась значна кількість кераміки, виробів з металу, кістки, каменю, скла. Значний інтерес становлять уламок ручки амфори з врізаними літерами, фрагмент ручки з насічками, а також уламок крученої з бронзового дроту гривні. У цьому житлі було порівняно багато речей з бронзи.

Житло № 6 розміщене на 1 м на схід від житла № 3. Воно прямокутної форми, довгою віссю орієнтоване по лінії схід — захід. Розміри його $5 \times 2,8$ м, глибина долівки від сучасного рівня $1,1$ м (рис. 1, 6). Майже в центрі житла за $1,2$ м від західної стінки була розташована піч, від склепіння якої залишився завал обпаленої глини. Значна частина череня зруйнована пізнішим похованням № 4. Черінь лише трохи підвищувався над рівнем долівки. Біля печі знайдено передпічну яму розміром $1,5 \times 0,9 \times 0,75$ м. Центральна частина житла разом з пічю та ямою була перекрита шаром жовтої глини та завалом цегли. Розміри цегли $22 \times 22 \times 5$ см. На долівці і в заповненні житла виявлено невелику кількість кераміки, уламків скляних браслетів, виробів з каменю, кістки.

Всі розглянуті вище житла мають багато аналогій як у Надпорожжі, так і в Середньому Подніпров'ї³.

Значну кількість знахідок дала господарська яма № 1, а також культурний шар, який мав потужність $0,4—0,7$ м. Згадана яма грушовидної в плані форми, її глибина $2,5$ м від сучасної поверхні, довжина $2,8$ м, ширина 1 та $1,7$ м. У перерізі вона мала напівовальну форму.

Знайдені на поселенні знаряддя праці, різноманітні вироби та побутові речі дають певне уявлення про господарство та заняття його мешканців. Майже у кожному житлі траплялись уламки жорен, виготовлених як з місцевого сірого граніту, так і з привізного — залізрудного та з вапняку. Крім жорен знайдено кілька розтиральників, а також гранітний товкач. Про наявність землеробства свідчать й відбитки соломки і зерен на печині. Знарядь для обробки землі й збирання врожаю не виявлено. Але вони досить широко представлені

³ Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (X—XIII ст.). К., 1975, '83; Раппопорт П. А. Древнерусское жилище.— САИ, 1976, вып. ЕІ-32, с. 90—92, 126

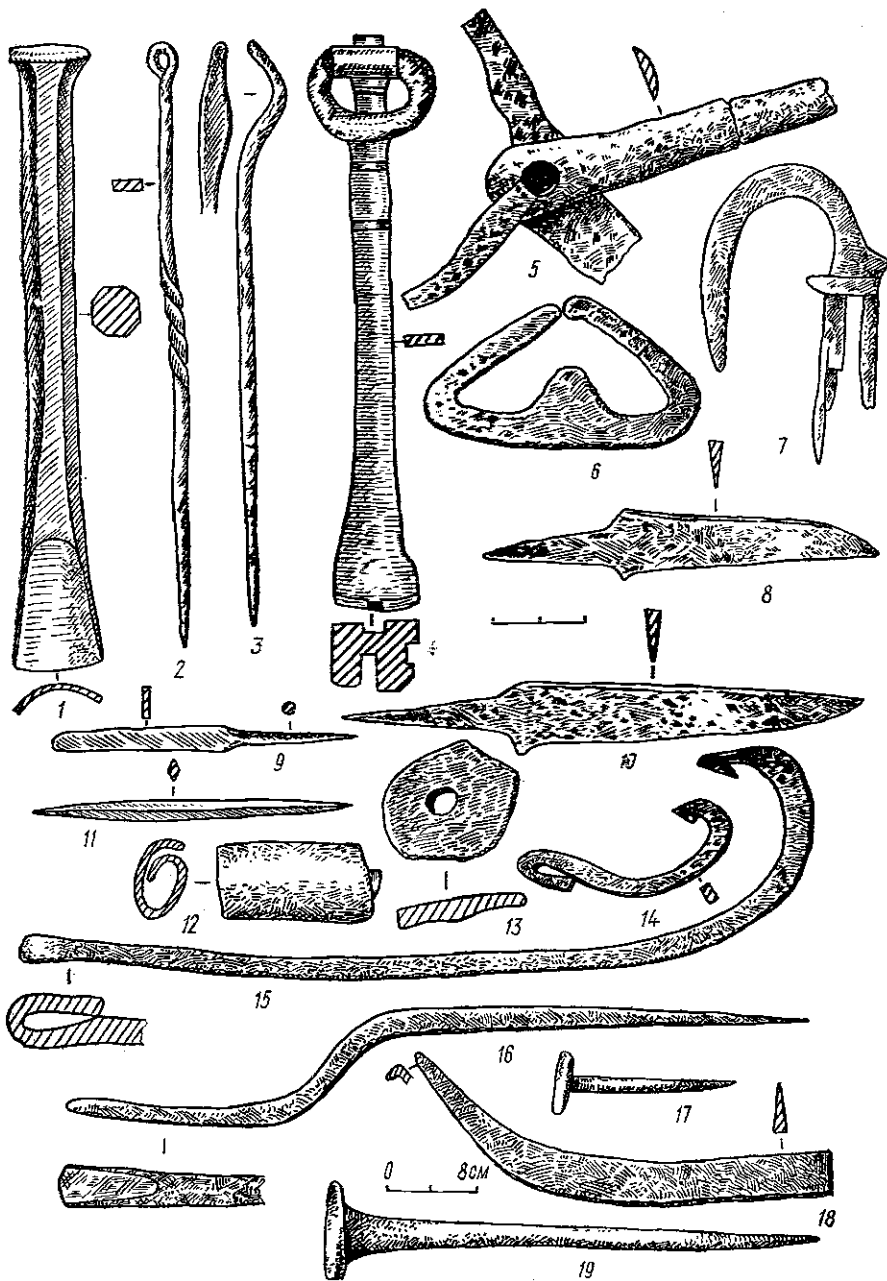

Рис. 3. Металеві вироби з поселення:

1 — жолобчасте долото; 2 — буравник; 3 — різець-ложкар; 4 — ключ від трубчастого замка; 5 — ножипі; 6 — кресало; 7 — дужка від трубчастого замка; 8, 10 — ножі; 9, 11 — шильця; 12, 13 — свинцеві грузила; 14, 15 — рвбальські гачки; 16 — фігурний різець; 17, 19 — цвяхи; 18 — коса.

на сусідніх поселеннях цього ж часу. Значне місце в господарстві належало скотарству. На поселенні знайдено близько 3000 кісток свійських тварин. На першому місці за кількістю були кістки великої рогатої худоби, далі — вівці-кози, свині й коня. Такий склад стада досить характерний для давньоруських поселень Надпоріжжя⁴. Слід

⁴ Сміленко А. Т. Вказ. праця, с. 197, дод. 5.

відзначити, що природні умови, наявність пасовиськ сприяли розвитку скотарства.

На поселенні знайдено також майже цілу косу. Належить вона до звичайного типу давньоруських кіс-горбуш. Довжина її 38 см, ширина 4,3 см, товщина 0,5 см (рис. 3, 18). Такі коси широко відомі на південних давньоруських пам'ятках⁵. Ця знахідка є свідченням того, що тут існувало стійлове утримання худоби.

Велике значення у господарстві мешканців поселення мало рибальство. Кістки та луска риб знайдені майже в кожному житлі, особливо в будівлях № 3 та 6. Судячи з хрящів, риба була досить значних розмірів. Серед рибальських знарядь є залізні гачки, розраховані на промисловий лов великої риби. Довжина гачків до 17 см. На кінці витягнутого вістря вони завжди мали так звану борідку, а на другому кінці — петлю для прив'язування (рис. 3, 15). Крім того, використовувались і значно менші гачки довжиною 4—5 см. Такий гачок, зроблений з бронзи, знайдено у заповненні житла № 4. На ньому добре простежуються сліди проковування (рис. 3, 14). Значну кількість риби ловили сітями, від яких залишилось кілька грузил. Частина їх була виготовлена з глини, здебільшого вони мали витягнуту бочкоподібну форму і висоту до 4—5 см (рис. 2, 16). Застосовувались також свинцеві грузила різноманітної форми: відлиті у вигляді плоских кружалець з отвором (рис. 3, 13), товстих пластин з виїмками для прив'язування, свинцевих трубочок, згорнутих з тонких пластинок (рис. 3, 12). Були знайдені й заготовки для таких грузил.

Крім рибальства мешканці поселення займались мисливством, на що вказують знахідки рогів благородного оленя; кісток диких тварин, заготовка для вабика з кістки великого птаха (рис. 4, 1), а також ікла дикого кабана. Але, як можна судити з кількості цих знахідок, мисливство відіграло другорядну роль у господарстві⁶.

На поселенні виявлено значну кількість деревообробних знарядь. Звичайно, найбільш поширеними серед них у Давній Русі були сокири і ножі. Сокир на поселенні не трапилось, а ножів знайдено близько 20. Є і спеціальні деревообробні знаряддя. В їх числі — залізне жолобчасте долото, восьмигранне в перерізі, розміром 14 × 1 × 1 см, з лезом у вигляді півкола шириною 2 і довжиною 3 см (рис. 3, 1); фігурний ручний різець для різьблення по дереву, який являє собою металевий стержень з коліноподібним згином. На одному кінці він має лезо у вигляді півкола, а на другому — держак для дерев'яної ручки шириною 1 см і довжиною 2 см. Довжина стержня з лезом 5,5 см, повна довжина знаряддя 17 см (рис. 3, 16). Такий інструмент використовувався для тонкого фігурного різьблення по дереву⁷. Фігурний різець-ложкар застосовувався для вирізування і вискоблювання середини дерев'яних виробів (найчастіше мисок та ложок). Це невеликий стержень, який з одного кінця має трохи розширене і зігнуте дугою лезо, а другий загострений кінець насаджувався на дерев'яну ручку. Довжина ложкаря 13 см (рис. 3, 3).

Для свердління невеликих отворів використовувався буравчик, що являє собою прямокутний у перерізі стержень. Один кінець загострений і зігнутий у спіраль, другий має отвір, в який вставлялась невелика ручка. Довжина стержня 13,5 см (рис. 3, 2).

Про значне застосування дерева у господарстві свідчить і значна кількість цвяхів із слідами деревини, а також різноманітних скоб.

⁵ Довженко В. Й., Гончаров В. К., Юра Р. О. Давньоруське місто Воїнь. К., 1966, с. 70; Юра Р. О. Древній Колодяжін.— АП УРСР, 1962, т. 12, с. 95.

⁶ Третьяков П. Н. Сельское хозяйство и промыслы. История культуры Древней Руси. М., 1948, с. 72.

⁷ Коляин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого.— МИА, 1959, № 65, т. 2, с. 45—46.

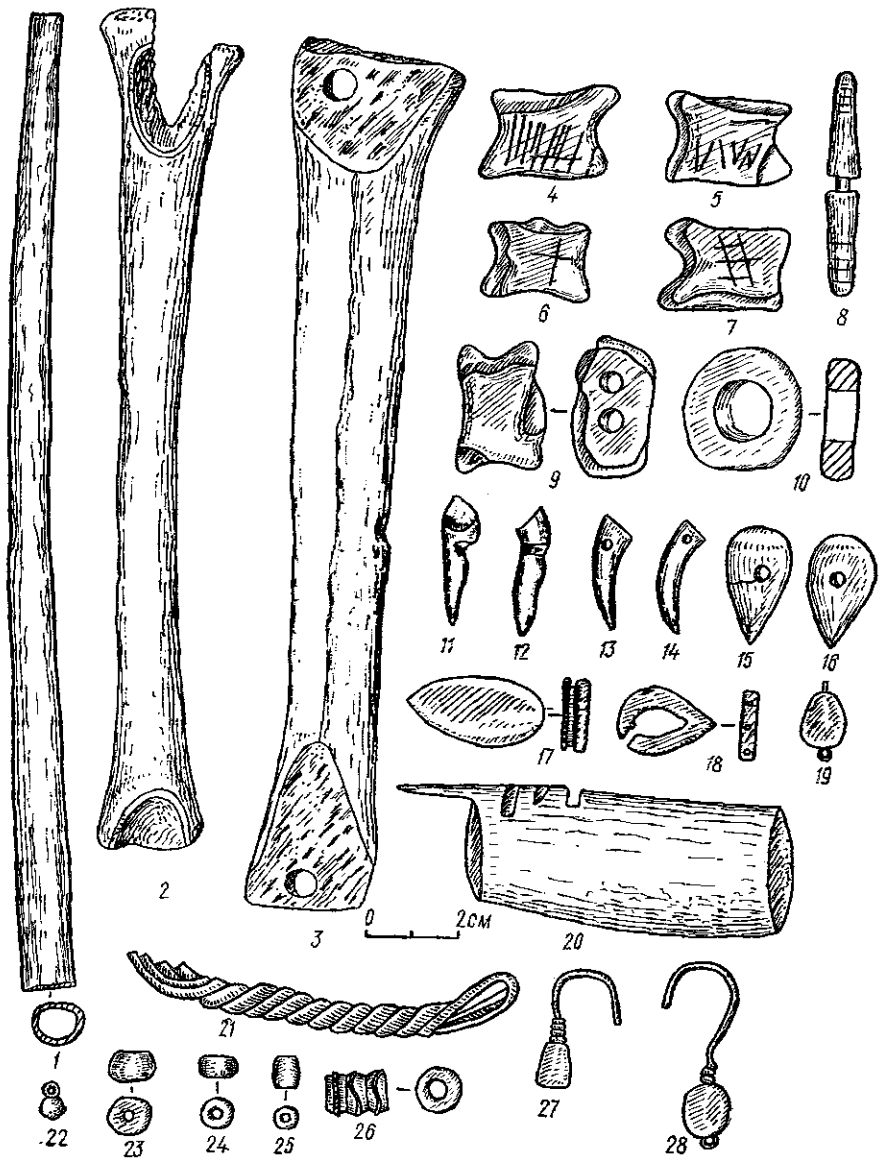

Рис. 4. Кістяні вироби та прикраси:

1 — заготовка для вабика; 2 — кістяний виріб; 3 — «сковзан»; 4—7, 9 — астрагали для гри; 8 — гудзик-застібка; 10—18 — кістяні підвіски; 19 — фрагмент сережки; 20 — ріг із слідами обробки; 21 — фрагмент бронзової гривні; 22 — гудзик; 23—26 — намистини; 27, 28 — сережки.

Займались на поселенні й косторізною справою. У житлах та в культурному шарі знайдено численні вироби з кістки та заготовки для них у вигляді напівоброблених рогів оленя, великої рогатої худоби, кіз, овець, трубчастих кісток із слідами обтискування, обпилювання, свердління. Для обробки кісток використовувались ножі, різці, свердла, терпуг і пилка, від якої залишилися запили шириною 0,2 см (рис. 4, 20). З рогу і кістки виготовлялись різноманітні речі: гудзики, прикраси, підвіски, амулети, ручки для ножів, іграшки та ін. (рис. 4, 1—19, 27, 28).

Про наявність прядіння свідчать знахідки різноманітних пряслиць і заготовок для них (рис. 2, 12, 13, 15, 17, 18).

На поселенні було виявлено також значну кількість залізних та бронзових шлаків, обрізки штабок бронзи, краплини бронзового литва.

Це може вказувати на існування ковальського та мідноливарного виробництва. На користь такого припущення свідчить і шматок круглого в плані залізного шлаку діаметром 0,5 м, знайдений в центрі сажистої плями діаметром 0,7—0,8 м, товщиною 0,3 м. Круг складався з шлаку, який містив залишки заліза в центрі, нижче була сильно ошлакована глина. Можливо, це частина ковальського горна.

З металевих речей побутового призначення є три фрагменти від трубчастих замків і один ключ. Всі замки було знайдено в заповненні житла № 1. Від одного збереглась дужка з залишками пружин (рис. 3, 7), від другого — кришка великого циліндра з уламком пружини. Найкраще зберігся третій замок, від якого залишились обидва циліндри, з'єднані між собою пластиною. На поверхні простежуються сліди міді. Імовірно, замок, було покрито міддю. Щілина для ключа розташована на денці (рис. 2, 19). За класифікацією Б. А. Колчина, це замок типу «В», який ввійшов в обіг з початку XIII ст.⁸ У районі житла № 2 трапився ключ від подібного замка. Він має кільце для підвішування, а також прикрашався поясками, посередині його був розріз, а на кінці борідка (рис. 3, 4). Б. А. Колчин відносить ключі цього типу до XII—XIII ст.⁹

Серед інших металевих предметів налічується 19 екз. цілих та фрагментованих ножів. Вони були найбільш універсальним знаряддям праці і використовувались, зокрема, в косторізній та деревообробній справі¹⁰. Ножі виготовлялись з тонких, вузьких залізних пластин і складались з клинка й загостреного на кінці держака. Всі екземпляри в перерізі мають клиноподібну форму, ширина їх залежить від спрацьованості. Ножі бувають як з прямою спинкою (рис. 3, 10), так і з дугастою (рис. 3, 8). Довжина клинків від 5 до 9 см, довжина держаків 3—5 см, зрідка між держаком і лезом простежувався виступ. Було також знайдено фрагмент шарнірних ножиць, які мали сегментоподібні в перерізі леза, ручка з'єднувалась з ними за допомогою зварювання (рис. 3, 5).

Залізні шильця представлені двома цілими екземплярами і п'ятьма уламками. Уламки в перерізі круглі, можливо, деякі з них належали не шильцям, а голкам. Один з цілих екземплярів мав плоский держак довжиною 4 см і круглу в перерізі робочу частину, довжина якої 2,7 см (рис. 3, 9); друге шильце в перерізі ромбоподібної форми, довжиною 7 см (рис. 3, 11). Шильця, як і ножі, мали досить широке застосування.

До побутових речей належить кресало калачикоподібної форми, знайдене біля житла № 2 (рис. 3, 6).

Численну групу знахідок становлять залізні ковані цвяхи (близько 100 цілих та фрагментованих екземплярів). Всі вони в перерізі квадратні, іноді прямокутні. Довжина їх дуже різноманітна: від 3 до 11—12 см (рис. 3, 17, 19). Головки більшості з них круглі або овальні, зрідка квадратні. У кількох прямокутних у перерізі цвяхів довжиною 3—4 см головка була вертикальна, вони подібні до сучасних вухналів. Аналогічні цвяхи знайдені на Пліснеському городищі¹¹.

Для скріплення дерев'яних конструкцій призначались і скоби (6 цілих і фрагментованих екземплярів), знайдені головним чином в житлах. Скоби різноманітних розмірів, прямокутні в перерізі, кінці загострені.

Важко з'ясувати призначення залізних загострених стержнів, один з яких мав на кінці петлю. Можливо, це уламки від скоб. Біля житла № 2 знайдено також тонку залізну пластину, зігнуту під прямим кутом,

⁸ Колчин Б. А. Указ. соч., с. 82.

⁹ Колчин Б. А. Указ. соч., с. 82, рис. 67.

¹⁰ Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975, с. 344.

¹¹ Кучера М. П. Древній Пліснеськ.— АП УРСР, 1962, т. 12, с. 39.

з отворами для маленьких цвяшків, яка, певно, призначалась для оббивки якоїсь дерев'яної скрині. Нез'ясоване застосування і двох залізних кілець, виявлених у районі житла № 2. Одне з них діаметром 1,1 см, друге — 3,5 см. На більшому кільці з одного боку сліди спрацьованості, можливо, це частина збруї.

На поселенні була значна кількість виробів з кольорових металів. З свинцю виготовлено багато грузил різноманітних форм та кілька пластинчастих заготовок для них. Є також плоске свинцеве пряслице розміром $3,2 \times 0,4 \times 0,8$ см (рис. 2, 15). Дуже цікавий виріб із свинця у формі зрізаного конуса з отвором; висота його 6,7 см, діаметр 5,5 та 4,5 см (рис. 2, 20). Функцію цієї речі важко визначити. Можливо, вона була ваговою гирею. Найближча аналогія походить з Воїня¹².

Наявність великої кількості свинцевих виробів, а також заготовок для них (нарізані пластинки, залишки литва) вказує на можливість виготовлення їх на місці.

Серед виробів з бронзи слід насамперед виділити залишки великої посудини з листової бронзи або міді товщиною до 0,15 см. Від неї походять 7 фрагментів вінець, які утворюються загином краю посудини. Ширина їх до 0,8 см. До цієї ж посудини належить, мабуть, і зроблене з мідної пластини вушко з отвором для з'єднання. Можливо, це залишки від клепаного казана. Знайдено також до 30 фрагментів бронзових пластин, але всі вони дуже невиразні. Частина їх використовувалась як оббивка, на що вказують невеликі дірочки. На одному фрагменті простежено слабкі сліди орнаменту у вигляді прямих та косих ліній. Виявлено також круглу бронзову бляху діаметром 5 см, яка мала заклепку, фрагмент від тонкої сферичної бляхи, дві підпрямокутні з отворами і залишками мідних заклепок. Крім того, знайдено чотири мідних заклепки: три циліндричні і одна конічна. Можливо, ці бляхи кріпились на шкіряну основу і належали до прикрас. Серед виробів з бронзи є невеликий гудзик у вигляді кульки з петелькою, діаметр гудзика 0,5 см (рис. 4, 22). Інша прикраса — невеликий бронзовий браслет, виготовлений з тонкої стрічки, кінці його зварені, на поверхні добре простежуються сліди проковки. Діаметр браслета 3,3 см, ширина 0,5 см, товщина 0,1 см. Судячи з розмірів, він належав дитині.

З тонкого бронзового дроту виконано плетений браслет, фрагмент від якого знайдено в житлі № 4. В перерізі він квадратний ($0,7 \times 0,7$ см), кінець петельчастий, довжина фрагмента 3,2 см.

У житлі № 5 трапився фрагмент гривні з петельчастим кінцем, скрученої з чотирьох бронзових дротин; довжина фрагмента 9 см, діаметр дроту 0,3 см. (рис. 4, 21). Гривня була і жіночою прикрасою, і почесною відзнакою для чоловіків¹³. Знайдено також два бронзові бубонця, на одному з яких є залишки петельки для підвішування. Бубонці зроблені з дуже тонкої бронзи. Діаметр їх до 2,5—3 см.

Сережки представлені трьома екземплярами (два цілих і один фрагмент). Всі вони зроблені з тонкого бронзового дроту, а на кінці мають напускну намистину, виточену з кістки. Одна з уділілих сережок висотою близько 2,7 см була вигнута у формі знака питання, стержень, вище кістяної підвіски, прикрашено ажурним плетивом (рис. 4, 27). Друга сережка висотою близько 4,2 см над кістяною підвіскою мала ажурне плетиво, а зверху стержень обмотаний тонким дротом (рис. 4, 28), від третьої збереглась тільки підвіска з залишками бронзового дроту (рис. 4, 19). Сережки такого типу з'явилися на початку XIII ст. і були характерні для кочівників, особливо половців¹⁴.

¹² Довженко В. Я., Гончаров В. К., Юра Р. О. Вказ. праця, с. 95.

¹³ Арциховський А. В. Одежда.— История культуры Древней Руси. М., 1948, с. 258.

¹⁴ Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях.— МИА, 1958, № 62, т. 1, с. 176.

Вже згадувалось про наявність на поселенні залишків косторізного промислу. Серед кістяних виробів перше місце займають різноманітні підвіски. Це і зуби тварин, проточені у верхній частині для прив'язування (рис. 4, 11, 12), і вирізані у вигляді кігтя підвіски з просвердленим отвором (рис. 4, 13, 14). Чотири екземпляри підвісок мали форму плоского овалу. У трьох з них є отвір у центрі (рис. 4, 15, 16, 18), причому одна по торцевій частині була прикрашена циркульним орнаментом. В одній немає отвору, але по торцю йшов проріз, завдяки якому підвіску можна було прив'язувати (рис. 4, 17). Всі вони зроблені з рогів тварин, було знайдено кілька заготовок для них. Як підвіски використовувались, можливо, просвердлені і трохи обточені хребці великих риб (рис. 4, 10). Трапились два просвердлених і один оброблений терпугом.

У заповненні жител виявлено також астрагали для гри, на яких є позначки у вигляді хреста, врізаних ліній, а один має два просвердлених отвори (рис. 4, 4—7, 9). Такі астрагали — досить часті знахідки на давньоруських пам'ятках. Вони використовувались для гри в «бабки»¹⁵. Добре зберігся гудзик-застібка, зроблений на токарному верстаті, з проточкою в центрі. Кінці його прикрашені концентричними колами (рис. 4, 8). Значний інтерес становлять так звані ковзани, виявлені у заповненні передпечної ями житла № 6. Виготовлені вони з кісток ніг коня. Два «ковзани» парні, довжиною по 25 см, кінці їх оброблені і мають отвори для підв'язування (на стінках отворів збереглися сліди від мотузки). Третій «ковзан» такої ж конструкції, тільки трохи менший, його довжина 20 см, крім того, він має по центру зарубку (рис. 4, 3). Функціональне призначення їх ще достатньо не з'ясоване¹⁶. Можливо, це лошила для обробки шкіри.

Невідоме призначення і кістяних знарядь з трубчастих кісток, що мали отвори з одного боку і сліди залощеності та спрацьованості з протилежного (рис. 4, 2). Кістяна заповнена трубочка з рівними краями (рис. 4, 1) являє собою, імовірно, заготовку для вабика.

Скляні вироби характеризуються в основному уламками браслетів, фрагментами посуду і двома намистинами.

Загалом на поселенні виявлено 279 уламків браслетів, з них 160 кручених, 113 гладких і 6 уламків квадратних у перерізі з поздовжніми жолобками. Більшість з них покрита густою патиною, що заважає визначити їх колір. Решту становлять різнокольорові: зелені, жовті, сині, блакитні та фіолетові (можливо, чорні). Кручені і гладкі браслети в перерізі круглі, кінці плоскі. Діаметри джгутів дуже різноманітні, у середньому 5—6 мм, але бувають і тонкі (до 3,3 мм) та товсті (до 8—9 мм). Більшість дослідників вважає браслети прикрасами городянок¹⁷. Наші знахідки дещо уточнюють цей погляд. Намисто представлене двома екземплярами. Одна з намистин трискладова, зроблена з чорного непрозорого скла і обвита жовтою рельєфною смужкою, довжина її 1,4 см, діаметр 0,9 см (рис. 4, 26). Ю. Л. Шапова відносить зразки цього типу до XII—XIII ст.¹⁸ Друга намистина з блакитного скла, бочкоподібної форми, висотою 0,7 см, діаметром 0,5 см (рис. 4, 25). Ще дві були виготовлені з глини і покриті зеленою поливою (рис. 4, 23, 24).

Фрагменти скляних посудин (27 екз.) дуже різні за якістю. Знайдено вісім уламків денець: фрагмент денця діаметром 5 см зі стінкою має закраїну, стінка прикрашена шишечками, скло прозоре; частина

¹⁵ Каргер М. К. Древний Киев. М.—Л., 1958, с. 204; Довженко В. И., Гончаров В. К., Юра Р. О. Вказ. праця, с. 97, табл. XXVI.

¹⁶ Левашова В. П. Обработка кожи, меха и других видов животного сырья. Очерки по истории русской деревни X—XIII вв.—Труды ГИМ, 1959, вып. 33, с. 58—59.

¹⁷ Шапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. М., 1972, с. 104.

¹⁸ Там же, с. 91.

увігнутого до середини денця з жовтуватого скла, діаметр 4 см, товщина скла 0,3 см; фрагмент денця діаметром 4 см, з трохи жовтуватого якісного скла; загострене донизу денце з мутно-жовтого скла товщиною 0,15 см, висота фрагмента 1,6 см; невеликий майже повністю патизований уламок, стінка біля дна прикрашена маленькою смужкою — валиком; фрагмент увігнутого всередину денця з досить товстого зеленуватого скла, товщина якого 0,3 см; частина денця діаметром 6 см із стінкою товщиною 0,2 см, прикрашеною шпичечками.

Товщина стінок посудин коливається від 0,1 до 0,4 см, деякі з них покриті патиною, кілька фрагментів прозорих, з дуже якісного скла. Вінця виробів мають переважно загнуті до середини краї. Виділяються вінця посудини з прозорого скла, по краю яких залишились сліди позолоти.

Для частини скляних посудин є аналогії у давньоруських містах¹⁹. Вінця з позолотою, а також фрагменти прозорого, доброї якості скла були, можливо, привізні. Виробів з каменю знайдено небагато, це уламки жорен, розтиральники і товчач, які описано вище, а також близько 10 цілих і фрагментованих точильних брусків.

Бруски для заточки знарядь були зроблені з пісковика. Трапився один цілий екземпляр розміром $23 \times 6 \times 2,3$ см, за формою схожий на сучасні бруски. Інструменти для заточки невеликих знарядь виготовлялись з різних порід сланцю, є один брусок із залізної руди. Нерідко маленькі екземпляри мали отвори для підвішування.

На поселенні виявлено також два шиферних пряслиця. Одне з них ціле, зроблене з сірого шиферу кільцеподібної форми, діаметром 2 см, висотою 0,7 см, діаметр отвору 1 см (рис. 2, 13). Від другого залишилась половинка, воно рожевого кольору, діаметром 2,2 см, висотою 0,9 см, діаметр отвору 0,8 см (рис. 2, 12). Такі прясла поширені на давньоруських пам'ятках XI—XIII ст., але в Надпоріжжі вони відомі у значно меншій кількості. Частіше тут трапляються зразки виготовлені зі стінок посуду²⁰. До кам'яних виробів можна деякою мірою віднести і белемніти із слідами обробки, один з них просвердлений, на інших — сліди сточування.

Осторонь стоїть знайдена у заповненні житла № 1 мармурова пласка плита, відшліфована з одного боку і обтесана з інших. Довжина плити 47 см, ширина 18,5 см, товщина від 4 до 7 см. На її поверхні є слабкі залишки вапнякового розчину. Ця плита, можливо, пов'язана з пізнішими похованнями у ямах, обкладених цеглою.

Перше місце за кількістю належить фрагментам кераміки, яких на поселенні знайдено понад 5 тис. Всю кераміку можна поділити на три групи: просту, полив'яну та амфору. Розглянемо кожну з цих груп.

Кухонна кераміка представлена фрагментами горщиків. Вони конічної форми, з опускними плічками у верхній частині корпусу, з короткою шийкою, відігнутими вінцями, що мали краї, як правило, повторно загнуті до середини, за винятком окремих фрагментів. Вінця останніх — з косо зрізаним краєм або жолобком на ньому. Випал горщиків у цілому досить добрий, колір чорний, сірий, зрідка рожевий. Дуже часто на стінках простежуються сліди нагару. В тісті є домішки дрібного піску, черепок на зламі шаруватий. Висоту горщиків встановити не вдалось, діаметр горла 12—23 см, товщина стінок від 0,35 до 0,7 см, діаметр денця 7—15 см. Більшість посудин по плічках прикрашена горизонтальними врізними лініями, значно рідше — хвилястими і зовсім рідко — нігтьовим орнаментом. Іноді всі ці види орнаменту поєднувались. На деяких денцях є клейма, що являють собою кола: з вписаним косим хрестом, з незімкнутими кряями, з вписаним свастико-

¹⁹ Шапова Ю. Л. Указ. соч., с. 32—35, рис. 2, 3; рис. 4, 4, 10.

²⁰ Брайчевська А. Т. Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя.— АП УРСР, 1962, т. 12, с. 164.

подібним знаком, два концентричні півкола, а також знаки S- і T-подібний, у вигляді дуги з рижками та у вигляді геометричної фігури (рис. 2, 1—10).

Виявлено значну кількість фрагментів від так званих корчаг, де зберігались припаси. Як правило, це були досить великі посудини, діаметр горла яких досягав 30—36 см. Вони теж прикрашались по плічках різними лініями або нігтьовим орнаментом у вигляді ком.

Фрагменти від горщиків становлять переважну більшість серед керамічних знахідок на давньоруських пам'ятках XII—XIII ст.²¹

Столовий посуд представлений уламками глечиків. Це переважно вінця з рожевої глини, краї яких слабо відхилені, та овальні у перерізі ручки від глеків. Тісто з домішками кварцевого піску. До глечиків можна віднести і вінця з залишками плоскоовальних ручок рожево-сірого кольору без слідів нагару. До цієї групи належить невелика, майже ціла мисочка, знайдена у житлі № 2. Вона має біконічну форму, майже прямі вінця, нижче яких ідуть різні горизонтальні лінії. Висота мисочки 5 см, денця — 6 см, діаметр найширшої частини 11 см, діаметр вінця 10 см. Можна припустити, що більшість мисок, залишки яких не збереглися, робилися з дерева.

Поливна кераміка становить 9% загальної кількості (450 фрагм.). Здебільшого це столовий посуд, за винятком кількох уламків кухонних горщиків з плямами зеленувато-жовтої поливи, розташованими звичайно біля вінця або денця, інколи полива йшла смугами. Кілька фрагментів прикрашені візерунками з поглиблених крапок, оточених поливою, які з'єднувались між собою тонкими полив'яними лініями. Столові посудини являли собою фрагменти мисок, покритих, як правило, поливою з обох боків. Вінця слабо відігнуті назовні із загостреним або потовщеним краєм, іноді вони прикрашені зовні невеликим валиком або різним лінійним орнаментом.

До другої групи належать фрагменти від вузькогорлих глечиків з трикутним наліпним валиком на шийці. Є й частини стінок, прикрашених досить складним різним орнаментом у вигляді комбінацій прямих та хвилястих смужок, дугоподібних ліній та невеликих концентричних кіл. Фрагменти глечиків здебільшого покриті поливою тільки із зовнішньої поверхні. Третю групу складають уламки конусоподібних кришок, які часто орнаментувались наліпними валиками. Кришки були покриті поливою з обох боків.

Всі фрагменти полив'яного посуду досить різко відрізняються за складом тіста від кухонного. Це майже завжди біла, досить добре відмучена глина з незначними домішками піску. Полива жовтого, зеленого, зрідка темного кольору. Якість її низька. Орнамент наносився по сирому тісту до покриття його поливою.

Полив'яний посуд часто знаходять в містах, у шарах XII—XIII ст.²², але на рядових поселеннях він досить рідкий.

Окремо слід згадати знайдені у заповненні житла № 5 фрагменти мисочки з рожевої, добре відмученої глини, покритої світло-коричневою поливою високої якості. По вінця вона прикрашена трьома горизонтальними смугами, а денце — трьома концентричними колами з таких же смуг. Висота її 2,5 см, діаметр близько 17 см. Мисочка, певно, імпортна.

Від амфор зібрано 216 уламків, або 4,3% загальної кількості кераміки. Переважно це невеликі фрагменти стінок або ручок. Амфори мали рожевий чи жовтуватий колір, досить часто їх поверхня орнаментована густо розташованими борозенками. Окремі уламки ручок, де є залишки шийки, дають змогу реконструювати верхню частину амфор.

²¹ Юра Р. О. Древній Колодяжин. — АП УРСР, 1962, т. 12, с. 110; Мезенцева Г. Г. Древнеруське місто Роден. К., 1968, с. 98—99.

²² Макарова Т. И. Поливная керамика в Древней Руси. М., 1972, с. 10.

Вони мали вузьку шийку, високо підняті над вінцями ручки, грушовидний корпус, що звужувався донизу, і округле дно. Амфори цього типу досить широко відомі, їх привозили з Північного Причорномор'я, зокрема з Херсонеса²³. Значний інтерес становить фрагмент ручки амфори, на якій добре збереглися вирізані літери: «М С Л». Він знайдений на долівці житла № 5 (рис. 2, 14). Позначки у вигляді трьох глибоких насічок з двох боків є на другому уламку ручки, а на одному жолобчастому фрагменті стінки амфори були врізані три лінії, які виходять з однієї точки (рис. 2, 11). Ці знаки, можливо, залишені власником посуду.

Розглянуті вище матеріали дають підставу для деяких висновків щодо ролі й місця цього поселення серед пам'яток давньоруського часу в Надпоріжжі. Час його існування можна визначити за багатьма знахідками. Насамперед, це характерна для XII—XIII ст. кераміка, переважна більшість якої має відігнуті назовні вінця із зворотним загином краю до середини. Аналогії їй широко відомі на давньоруських пам'ятках цього періоду. До певної міри датуєчим матеріалом є і металеві речі та прикраси. Так, конструкція одного з замків та ключа характерна для кінця XII — початку XIII ст. Сережки у формі знака питання також належать до цього часу. Матеріалів пізніше першої половини XIII ст., які, зокрема, були виявлені на сусідньому поселенні (уроч. Підкова), ми не маємо. Відсутні й більш ранні знахідки. Верхня хронологічна межа підтверджується також стратиграфічно. Поховання з цегляною обкладкою, яке датується XIII—XIV ст.²⁴, було впушено у заповнення житла № 6.

Таким чином, ми можемо датувати пам'ятку другою половиною XII — початком XIII ст.

Поселення відігравало значну роль у зовнішній торгівлі завдяки своєму розташуванню на одному з основних торговельних шляхів. Про це, зокрема, свідчать речі, привезені з півдня: амфори, полив'яна мисочка, скляна посудина з позолоченими вінцями, свинцеві вироби. Важливе значення мала й внутрішня торгівля. З північних областей надходили шиферні прясла, частина скляних виробів та полив'яного посуду.

Безумовно, існували зв'язки мешканців поселення з кочівниками, вежі яких розміщувались в цьому районі, свідченням чого є знайдені тут сережки у вигляді знака питання, характерні для половців.

На нашу думку, Ігреньське поселення, судячи з його розмірів, географічного положення та ролі у зовнішній і внутрішній торгівлі, належало до селищ з рисами міських центрів²⁵.

Селище перестало існувати у першій половині XIII ст., імовірно, у зв'язку з татаро-монгольською навалою. Пізніше територія його почала використовуватись для кладовища.

А. А. КОЗЛОВСКИЙ

Новые исследования древнерусского поселения в Днепровом Надпорожье

Резюме

В 1974—1978 гг. на древнерусском поселении у пос. Старая Игрень (г. Днепропетровск) исследованы шесть жилищ, хозяйственная яма и четыре захоронения. Все жилища (в разной степени) были углублены в землю. В некоторых случаях прослежены

²³ Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.) — МИА, 1950, № 17, с. 104—107, рис. 56—58.

²⁴ Егоров В. Л., Федоров-Давыдов Г. А. Исследование мечети на Водянском городище. — Средневековые памятники Печерского М., 1976, с. 139—158.

²⁵ Сміленко А. Т. Вказ. праця, с. 188.

столбовые ямы. В пяти жилищах обнаружены остатки глинобитных печей, а в одном — очажная яма. В двух случаях печи были вынесены за пределы помещений, сооружались они, как правило, на деревянной основе. В заполнения построек и в культурном слое найдено значительное количество керамики, костей животных, орудий труда, бытовых предметов. Поселение выделяется наличием многочисленной поливной керамики, а также изделий из стекла. Имеются предметы импорта. Поселение играло значительную роль как во внешней, так и во внутренней торговле. Кроме того, здесь зафиксированы остатки кузнечного, бронзолитейного, косторезного и деревообрабатывающего производства.

Исходя из этих данных памятник можно отнести к поселениям с чертами городских центров. На основании керамического комплекса и других материалов он датируется XII — началом XIII в. После гибели поселения на его территории возникло кладбище, где обнаружены четыре захоронения. Три из них находились в ямах, обложенных кирпичом. Погребения можно датировать XIII—XIV вв.

Г. М. ШОВКОПЛЯС

Давньоруські писанки (з колекції Державного історичного музею УРСР)

В кінці IX ст. у результаті тривалого суспільно-економічного розвитку східнослов'янських племен склалась єдина давньоруська народність, що створила ранньофеодальну державу — Стародавню Русь. Значну роль в її економічному житті відігравало багатопрофільне ремесло, розвиток якого проходив у подібних формах на всій території Русі. Про це свідчить, зокрема, однотипність його виробів.

Однією з найбільш поширених галузей ремісничого виробництва на Русі було гончарство, залишки якого у вигляді гончарських печей та різноманітних виробів (посуд і полив'яні плитки, іграшки тощо) у великій кількості трапляються на давньоруських поселеннях і в похованнях.

Нагромадження численних археологічних матеріалів свідчить також, що з кінця X ст. на Русі поширюється виготовлення виробів, вкритих різнокольоровою поливою. Передусім це стосується архітектурної кераміки, що була необхідною для оздоблення кам'яних споруд. Особливої майстерності в цьому досягли майстри по виготовленню полив'яних плиток, орнаментованих різноманітним художнім розписом з соковитих барв, який виконувався поливою. Метод поліхромного розпису давньоруські ремісники перенесли і на побутові предмети, зокрема на керамічні орнаментовані вироби у формі яечка, так звані писанки. Ці предмети давно вже привертють увагу дослідників. Зараз на території Давньої Русі їх відомо понад 70¹.

Колекція з 22 таких виробів, здебільшого до цього часу все ще не врахованих і не опублікованих, зберігається у Державному історичному музеї УРСР. Вони походять з Києва, Білгородки і Старих Безрадиців Київської обл. Конончі і Грищанців, Княжної гори і Ліпляви Черкаської обл. та з Ровенщини. Кілька писанок, згаданих у інвентарних книгах музею², на жаль, не збереглися до нашого часу.

¹ Макарова Т. И. О производстве писанок на Руси.— Культура Древней Руси. М., 1966; Макарова Т. И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси.— САИ, 1967, вып. Е1-38.

² Інвентарна книга Археологічного музею, № 15069, 17612, 17889, 25012—25013, 27516; Університетський каталог, № 1236, 5226.

Ці вироби походять з Києва, Черняхова Київської обл., с. Броварки на Полтавщині, с. Збранки Житомирської обл. У свій час вони експонувались в музеї. Див.: Київський художественно-промисловий і науковий музей. К., 1911, с. 37, 44; Древнейшие колокола, найденные при разрытии развалин Десятиной церкви.— Галерея киевских достопримечательных видов и древностей, тетрадь 5. К., 1857, с. 35, рис. 6; Указатель выставки при Третьем археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2—22 августа. К., 1874, с. 18—19.